

अष्टमः पाठः

अमरकोशः

‘एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवती’ति पातञ्जल-महाभाष्यानुसारं शब्दमहत्त्वं सुस्पष्टमेव। श्रुतिस्मृत्यादिशास्त्रज्ञानं शब्दार्थलिङ्गादिबोधककोषज्ञानाधीनम्। साकल्येन तज्ज्ञानं च प्रकृतिप्रत्ययतदर्थबोधकस्वरादिसम्प्रापकव्याकरणज्ञानाधीनम्। इत्थं शब्दशास्त्रस्य (व्याकरणशास्त्रस्य) शब्दकोषस्य च महत्त्वं स्पष्टमेव।

पुरा हि तपोयोगबलेन शब्दब्रह्मकृतसाक्षात्कारा महर्षयो हस्तामलकवत्साक्षान्मन्त्रार्थद्रष्टारो भवन्ति स्म। एकस्यापि शब्दस्य तत्त्वार्थज्ञाने लेशमात्रमपि शङ्कावसरस्तेषां न अभूत्। अत एव वैयाकरणानामयं सिद्धान्तः प्रसिध्यति यत् - ‘सर्वे सर्वार्थवाचकाः’। ततः कालक्रमेण तपोयोगादिहासमवलोक्य भगवान् कश्यपो वेदानां दुर्बोधशब्दसमुदायं संगृह्य ‘निघण्टु’ नामकं वैदिककोषं रचितवान्। ततश्च बुद्धिमान्द्येन निघण्टुज्ञानेऽप्यक्षमं विद्वल्लोकमालोक्य यास्को नाम महामुनिः निघण्टुव्याख्याभूतं निरुक्तनामकं ग्रन्थं प्रणीतवान्।

एवमेवाग्रेऽपि दूषितान्नपानसंसर्गाचरणादिदोषैः ततोऽप्यधिकतमे तपश्चरणादिक्षयेन बुद्धिहासे जाते निरुक्तज्ञानेऽप्यशक्ते विद्वद्द्वर्गे लौकिकान् कोषान् अरचयन् आचार्याः यतः -

१. भोगीन्द्रः २. कात्यायनः ३. साहसाङ्गः ४. वाचस्पतिः ५. व्याडिः ६. विश्वरूपः ७. मङ्गलः ८. शुभाङ्गः ९. वोपालितः १०. भागुरिः, इत्येतैः रचिताः प्राचीनकोषाः।

१. उत्पलिनी २. शब्दार्णवः ३. संसारावर्तः ४. नाममालाख्यः ५. वररुचिः ६. शाश्वतः ७. रन्तिदेवः ८. रत्नापरनामहरः ९. गोवर्धनः १०. रभसयालः ११. रुद्रः १५. अमरदत्तः १३. गङ्गाधरः १४. वाग्भटः १५. माधवः १६. धर्मः १७. तारपालः १८. वामनः १९. चन्द्रः २०. विक्रमादित्यः गोमिरचितकोषः २२. पाणिनिशब्दानुशासनं च। अन्ये च ‘बलह’ प्रभृतिकोषाः सन्ति।

अस्मिन्नेव क्रमे महाविदुषा अमरसिंहेन नामलिङ्गानुशासनकोषस्य रचना कृता। अमरकोशनाम्ना लोके प्रथितस्यास्य कोशस्य रचयिता अयममरसिंहः कदा कुत्र च जातः इति विषये सम्यक् निर्णयो न जातः। प्रथमकाण्डे स्वर्गवर्गे देवपर्यायकथनानन्तरं बुद्धस्य पर्यायकथनेनायं बौद्ध आसीदिति बहूनामितिहासज्ञानां मतम्। अपरे केचिदमरसिंहं जैनधर्मावलम्बिनं मन्यमानाः प्रमाणानि प्रस्तुवन्ति। केचित्तु -

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्त्रापिशालीः शाकटायनः।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ हि शाब्दिकाः।।

इति पद्याधारेण पाणिनेः पश्चाज्जातम् अमरसिंहं मन्यन्ते। अपरे तु -

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्खवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य।।

इत्युक्त्या अमरसिंहं विक्रमादित्यसमकालीनं तद्राजसभास्थनवरत्नान्तर्गतं मन्यते। अत्रापि सन्देहं कुर्वाणा इतिहासकाराः अमरकोशरचयितारमरसिंहं ख्रीष्टाब्दीय-षष्ठ-शताब्द्यां जातमङ्गीकुर्वन्ति।

अमरकोशस्यास्य चत्वारि नामानि प्रसिद्धानि सन्ति -

१. नामलिङ्गानुशासनम्।

२. त्रिकाण्डकोशः।
३. देवकोशः।
४. अमरकोशः इति च।

अन्येषु बहुषु कोशेषु विद्यमानेषु अपि अमरकोशस्य मान्यता लोकप्रियता च सर्वत्र अस्ति। अत्र कारणमेतत् यत् केचित् कोशग्रन्थाः केवलं पर्यायशब्दान् अपरे केवलं नानार्थशब्दानेवोक्तवन्तः, किन्तु अमरसिंहस्तु नास्ति। अमरकोशस्य सुप्रथिता व्याख्या 'व्याख्यासुधा' स्वकर्तुः सिद्धान्तकौमुदीकारस्य महावैयाकरणस्य श्रीमतो भट्टोजिदीक्षितस्य पुत्रस्य श्रीमतो भानुजिदीक्षितस्य 'रामाश्रम' इति नामकारणात् 'रामाश्रमी' ति नाम्ना सुप्रसिद्धा अस्ति।

अमरकोशे त्रिषु काण्डेषु विभिन्नवर्गानुसारं शब्दाः सङ्गृहीताः सन्ति। अमरकोशस्थविषयानुक्रमणिका यथा-

(क) प्रथमकाण्डम् -

१. स्वर्गवर्गः
२. व्योमवर्गः
३. दिग्वर्गः
४. कालवर्गः
५. धीवर्गः
६. शब्दादिवर्गः
७. नाट्यवर्गः
८. पातालभोगिवर्गः
९. नरकवर्गः
१०. वारिवर्गः

(ख) द्वितीयकाण्डम् -

१. भूमिवर्गः
२. पुरवर्गः
३. शैलवर्गः
४. वनौषधिवर्गः
५. सिंहादिवर्गः
६. मनुष्यवर्गः
७. ब्रह्मवर्गः
८. क्षत्रियवर्गः
९. वैश्यवर्गः
१०. शूद्रवर्गः

(ग) तृतीयकाण्डम्

१. विशेष्यनिघ्नवर्गः
२. सङ्कीर्णवर्गः
३. नानार्थवर्गः
४. अव्ययवर्गः

५. लिङ्गादिसङ्ग्रहवर्गः

पाठेऽस्मिन् पाठ्यक्रमानुसारं अमरकोशस्य प्रथमकाण्डे स्वर्गवर्गतः देवनामभ्यः प्रारभ्य इन्द्रस्य नामानि यावत् श्लोकाः प्रदत्ताः सन्ति । एतेषां स्मरणं संस्कृतभाषासमृद्धिदृष्ट्या छात्राणां कृते महदुपकारकमस्ति ।

प्रथमकाण्डे स्वर्गवर्गः

देवनामानि-

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥७॥

आदित्या दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।

आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥८॥

बर्हिमुखाः ऋतुभुजो गीर्वाणो दानवारस्यः ।

वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥९॥

अर्थात् देवानां षड्विंशतिः (२६) नामानि सन्ति । तेषु चतुर्विंशतिः (२४) पुलिङ्गनामानि-

१. अमरः	२. निर्जरः	३. देवः
४. त्रिदशः	५. विबुधः	६. सुरः
७. सुपर्वा (सुपर्वन्)	८. सुमनाः (सुमनस्)	९. त्रिदिवेशः
१०. दिवौकाः (दिवौकस्)	११. आदितेयः	१२. दिविषत् (दिविषद्)
१३. लेखः	१४. अदितिनन्दनः	१५. आदित्यः
१६. ऋभुः	१७. अस्वप्नः	१८. अमर्त्यः
१९. अमृतान्धाः (अमृतान्धस्)	२०. बर्हिमुखः	२१. ऋतुभुक् (ऋतुभुज्)
२२. गीर्वाणः	२३. दानवारिः	२४. वृन्दारकः

एकं पुलिङ्ग-नपुंसकलिङ्ग नाम - २५. दैवतम्

एकं च स्त्रीलिङ्ग-नाम- २६. देवता अस्ति ।

गणदेवता-नामानि-

आदित्य-विश्व-वसवस्तुषिताभास्वरानिलाः ।

महाराजिक-साध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥१०॥

अर्थात् गणदेवता= एकैकस्य गणस्य समूहस्य वा नव (९) नामानि सन्ति-

१. आदित्याः (१२)	२. विश्वे (१०)
३. वसवः (८)	४. तुषिताः (२६ अथवा ३६)
५. आभास्वराः (६४)	६. अनिलाः (४९)
७. महाराजिकाः (२२०)	८. साध्याः (१२)
९. रुद्राः (१०)	

एतानि सर्वाणि नामानि पुलिङ्गे भवन्ति ।

देवयोनि-नामानि-

विद्याधरोऽप्सरो-यक्षःरक्षो-गन्धर्व-किन्नराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥११॥

अर्थात् देवयोनीनां दश नामानि सन्ति-

१. विद्याधराः (पुं.) (जीमूतवाहन+, ...)
२. अप्सरसः (स्त्री.) – देवस्त्रियः।
३. यक्षाः (पुं.) – कुबेरः, ...)
४. रक्षांसि (पुं.) (रक्षस्) – पूर्वतन-लङ्कावासिनो मायाविनः।।
५. गन्धर्वाः (पुं.) (देवगायकाः)
६. किन्नराः (पुं.) (अश्वमुखाः मानवशरीरिणः, मानवमुखा अश्वशरीरिणश्च)
७. पिशाचाः (पुं.) (मांसभोजिनो भूतविशेषाः)
८. गुह्यकाः (पुं.) (मणिभद्राः, ...)
९. सिद्धाः (पुं.) (विशवावसुः, ...)
१०. भूताः (पुं.) (शिवगणविशेषाः – प्रमथः, ...)

असुर-नामानि-

असुरा दैत्य-दैतेय-दनुजेन्द्रारि-दानवाः।

शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्व-देवाः सुरद्विषः।।१२।।

अर्थात् असुराणां दश (१०) नामानि सन्ति-

१. असुरः	२. दैत्यः
३. दैतेयः	४. दनुजः
५. इन्द्रारिः	६. दानवः
७. शुक्रशिष्यः	८. दितिसुतः
९. पूर्वदेवः	१०. सुरद्विट् (सुरद्विष)

एतानि सर्वाणि नामानि पुंलिङ्गे भवन्ति।

बुद्ध-नामानि-

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः।

समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिनः।।१३।।

षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः।

मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः.....

अर्थात् महात्मनो बुद्धस्य अष्टादश नामानि सन्ति-

१. सर्वज्ञः	२. सुगतः
३. बुद्धः	४. धर्मराजः
५. तथागतः	६. समन्तभद्रः
७. भगवान् (भगवत्)	८. मारजित्
९. लोकजित्	१०. जिनः
११. षडभिज्ञः	१२. दशबलः
१३. अद्वयवादी (अद्वयवादिन्)	१४. विनायकः
१५. मुनीन्द्रः	१६. श्रीघनः
१७. शास्ता (शास्तृ)	१८. मुनिः

एतानि सर्वाणि नामानि पुंलिङ्गे भवन्ति।

सप्तमबुद्धस्य नामानि-

.....शाक्यमुनिस्तु यः ॥१४॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।

गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥१५॥

अर्थात् बुद्धस्यावान्तरभेदस्य सप्तमबुद्धस्य सप्त नामानि सन्ति-

१. शाक्यमुनिः २. शाक्यसिंहः

३. सर्वार्थसिद्धः ४. शौद्धोदनिः

५. गौतमः ६. अर्कबन्धुः

७. मायादेवीसुतः

एतानि सर्वाणि नामानि पुल्लिङ्गे भवन्ति ।

ब्रह्मणो नामानि-

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयम्भूश्चतुराननः ॥१६॥

धाताब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।

स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृष्टिविधिः ॥१७॥

नाभिजन्माण्डजः पूर्वो निधनः कमलोद्भवः [१]

सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः [२]

अर्थात् ब्रह्मणो विंशतिः (२०) नामानि सन्ति-

१. ब्रह्मा (ब्रह्मन्)

२. आत्मभूः

३. सुरज्येष्ठः

४. परमेष्ठी (परमेष्ठिन्)

५. पितामहः

६. हिरण्यगर्भः

७. लोकेशः

८. स्वयम्भूः

९. चतुराननः

१०. धाता (धातृ)

११. अब्जयोनिः

१२. द्रुहिणः

१३. विरिञ्चिः

१४. कमलासनः

१५. स्रष्टा (स्रष्टृ)

१६. प्रजापतिः

१७. वेधाः (वेधस्)

१८. विधाता (विधातृ)

१९. विश्वसृष्ट (विश्वसृज्)

२०. विधिः (सर्वाणि पुल्लिङ्गे)

अपि च- ब्रह्मणो नव (९) नामानि इतोऽपि सन्ति-

१. नाभिजन्मा (नाभिजन्मन्)

२. अण्डजः

३. पूर्वः

४. निधनः

५. कमलोद्भवः

६. सदानन्दः

७. रजोमूर्तिः

८. सत्यकः

९. हंसवाहनः (सर्वाणि पुल्लिङ्गे)

कृष्ण-नामानि-

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।

दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥१८॥
 दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।
 पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥१९॥
 उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
 पद्मनाभो मधुरिपूर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥२०॥
 देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
 वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥२१॥
 विश्वम्भरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छ नः ।
 पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकान्तकः [३]
 जलशायी विश्वरूपो मुकुन्दो मुरमर्दनः [४]

अर्थात् कृष्णस्य नवत्रिंशत्(३९) नामानि सन्ति-

१. विष्णुः	२. नारायणः
३. कृष्णः	४. वैकुण्ठः
५. विष्टरश्रवाः(विष्टरश्रवस्)	६. दामोदरः
७. हृषीकेशः	८. केशवः
९. माधवः	१०. स्वभूः
११. दैत्यारिः	१२. पुण्डरीकाक्षः
१३. गोविन्दः	१४. गरुडध्वजः
१५. पीताम्बरः	१६. अच्युतः
१७. शार्ङ्गी (शार्ङ्गिन्)	१८. विष्वक्सेनः
१९. जनार्दनः	२०. उपेन्द्रः
२१. इन्द्रावरजः	२२. चक्रपाणिः
२३. चतुर्भुजः	२४. पद्मनाभः
२५. मधुरिपुः	२६. वासुदेवः
२७. त्रिविक्रमः	२८. देवकीनन्दनः
२९. शौरिः	३०. श्रीपतिः
३१. पुरुषोत्तमः	३२. वनमाली(वनमालिन्)
३३. बलिध्वंसी(बलिध्वंसिन्)	३४. कंसारातिः
३५. अधोक्षजः	३६. विश्वम्भरः
३७. कैटभजित्	३८. विधुः
३९. श्रीवत्सलाञ्छ नः (सर्वाणि पुलिङ्गे)	

अपि च- कृष्णस्य सप्त नामानि इतोऽपि सन्ति-

१. पुराणपुरुषः	२. यज्ञपुरुषः
३. नरकान्तकः	४. जलशायी(जलशायिन्)
५. विश्वरूपः	६. मुकुन्दः
७. मुरमर्दनः (सर्वाणि पुलिङ्गे)	

कृष्णस्य पितुर्नामनी- वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥२१॥

अर्थात् कृष्णस्य पितुर्देवो नामनी स्तः- १. वसुदेवः २. आनकदुन्दुभिः (उभे पुलिङ्गे)

बलदेव-नामानि-

बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ।

रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥२३॥

नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्गो मुसलो हली ।

सङ्कर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥२४॥

अर्थात् बलदेवस्य सप्तदश (१७) नामानि सन्ति-

१. बलभद्रः	२. प्रलम्बघ्नः
३. बलदेवः	४. अच्युताग्रजः
५. रेवतीरमणः	६. रामः
७. कामपालः	८. हलायुधः
९. नीलाम्बरः	१०. रौहिणेयः
११. तालाङ्गः	१२. मुसली (मुसलिन्)
१३. हली (हलिन्)	१४. सङ्कर्षणः
१५. सीरपाणिः	१६. कालिन्दीभेदनः
१७. बलः (सर्वाणि पुलिङ्गे)	

कामदेव-नामानि-

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।

कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥२५॥

सम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ।

पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥२६॥

ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्यात्.....

अर्थात् कामदेवस्य (श्रीकृष्णपुत्रस्य प्रद्युम्नस्य) एकविंशतिः (२१) नामानि सन्ति-

१. मदनः	२. मन्मथः
३. मारः	४. प्रद्युम्नः
५. मीनकेतनः	६. कन्दर्पः
७. दर्पकः	८. अनङ्गः
९. कामः	१०. पञ्चशरः
११. स्मरः	१२. सम्बरारिः
१३. मनसिजः	१४. कुसुमेषुः
१५. अनन्यजः	१६. पुष्पधन्वा (पुष्पधन्वन्)
१७. रतिपतिः	१८. मकरध्वजः
१९. आत्मभूः	२०. ब्रह्मसूः
२१. विश्वकेतुः (सर्वाणि पुलिङ्गे)	

अनिरुद्ध-नामनी-

अनिरुद्ध उषापतिः ।

अर्थात् प्रद्युम्नपुत्रस्यानिरुद्धस्य द्वे नामनी स्तः-

१. अनिरुद्धः

२. उषापतिः (उभे पुलिङ्गे)

लक्ष्मी-नामानि-

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरिप्रिया ॥२७॥

इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा [९]

भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यकाः [१०]

अर्थात् लक्ष्म्याः षट्(६) नामानि सन्ति-

१. लक्ष्मीः

२. पद्मालया

३. पद्मा

४. कमला

५. श्रीः

६. हरिप्रिया

लक्ष्म्याः अष्ट(८) नामानि इतोऽपि सन्ति-

१. इन्दिरा

२. लोकमाता

३. मा

४. क्षीरोदतनया

५. रमा

६. भार्गवी

७. लोकजननी

८. क्षीरसागरकन्यका (सर्वाणि स्त्रीलिङ्गे)

विष्णोः शङ्खादीनां नामानि-

शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यः चक्रं सुदर्शनः ।

कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ॥२८॥

चापं शार्ङ्गं मुरारेस्तु श्रीवत्सो लाङ्ग नं स्मृतम् [११]

अश्वाश्च शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकः [१२]

सारथिर्दारुको मन्त्री ह्युद्धवश्चानुजो गदः [१३]

अर्थात् लक्ष्मीपतेर्विष्णोः शङ्खस्य नाम पाञ्चजन्यः (पुं.) चक्रस्य सुदर्शनः (पुं.) गदायाः कौमोदकी (स्त्री.) खड्गस्य नन्दकः (पुं.) मणेः कौस्तुभः (पुं.) चापस्य (धनुषः) शार्ङ्गम् (नपुं.) विष्णुचिह्नस्य नाम च श्रीवत्सः (पुं.) वर्तते । शैव्यः, सुग्रीवः, मेघपुष्पः बलाहकश्च । एतानि चत्वारि पुलिङ्गनामानि विष्णोरश्वानां सन्ति इत्थमेव विष्णोः । सारथिः दारुकः (पुं.) विष्णोर्मन्त्री उद्धवः (पुं.) विष्णोरनुजश्च गदः (पुं.) वर्तते ।

गरुडनामानि-

गरुत्मान् गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।

नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥२९॥

अर्थात् विष्णोर्वाहनस्य गरुडस्य नव (९) नामानि सन्ति-

१. गरुत्मान् (गरुत्मत्)

२. गरुडः

३. ताक्षर्यः

४. वैनतेयः

५. खगेश्वरः

६. नागान्तकः

७. विष्णुरथः

८. सुपर्णः

९. पन्नगाशनः (सर्वाणि पुलिङ्गे)

शिव-नामानि-

शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।
 ईश्वरः शर्व ईशानः शङ्करश्चन्द्रशेखरः ॥३०॥
 भूतेशः खण्डपरशुगिरीशो गिरिशो मृडः ।
 मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥३१॥
 उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।
 वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥३२॥
 कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।
 हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥३३॥
 गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः ऋतुध्वंसी वृषध्वजः ।
 व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥३४॥
 अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः [१४]

अर्थात् शिवस्य अष्टचत्वारिंशत्(४८) नामानि सन्ति-

१. शम्भुः	२. ईशः	३. पशुपतिः
४. शिवः	५. शूली(शूलिन्)	६. महेश्वरः
७. ईश्वरः	८. शर्वः	९. ईशानः
१०. शङ्करः	११. चन्द्रशेखरः	१२. भूतेशः
१३. खण्डपरशुः	१४. गिरीशः	१५. गिरिशः
१६. मृडः	१७. मृत्युञ्जयः	१८. कृत्तिवासाः(कृत्तिवासम्)
१९. पिनाकी(पिनाकिन्)	२०. प्रमथाधिपः	२१. उग्रः
२२. कपर्दी(कपर्दिन्)	२३. श्रीकण्ठः	२४. शितिकण्ठः
२५. कपालभृत्	२६. वामदेवः	२७. महादेवः
२८. विरूपाक्षः	२९. त्रिलोचनः	३०. कृशानुरेताः(कृशानुरेतस्)
३१. सर्वज्ञः	३२. धूर्जटिः	३३. नीललोहितः
३४. हरः	३५. स्मरहरः	३६. भर्गः
३७. त्र्यम्बकः	३८. त्रिपुरान्तकः	३९. गङ्गाधरः
४०. अन्धकरिपुः	४१. ऋतुध्वंसी	४२. वृषध्वजः
४३. व्योमकेशः	४४. भवः	४५. भीमः
४६. स्थाणुः	४७. रुद्रः	४८. उमापतिः (सर्वाणि पुंलिङ्गे)

इतोऽपि शिवस्य चत्वारि नामानि सन्ति-

१. अहिर्बुध्न्यः २. अष्टमूर्तिः ३. गजारिः ४. महानटः (सर्वाणि पुंलिङ्गे)

कपर्दीऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः ।

प्रमथाः स्युः पारिषदाः.....

अर्थात् शिवस्य जटाजूटस्य नाम कपर्दः, धनुषो द्वे नामनी - १. पिनाकः (पुं.) अजगवम्(नपुं.) च वर्तते ।

प्रमथाः शिवस्य सभासदः सन्ति ।

ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥३५॥

ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा [१५]

वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा लोकमातरः [१६]

अर्थात् ब्राह्मीत्याद्याः सप्त लोकमातरः सन्ति-

१. ब्राह्मी	२. माहेश्वरी
३. कौमारी	४. वैष्णवी
५. वाराही	६. इन्द्राणी
७. चामुण्डा (सर्वाः स्त्रीलिङ्गे)	

सिद्धिनामानि तद्भेदाश्च-

विभूतिभूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा [१७]

प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः [१८]

अर्थात् सिद्धेः त्रीणि नामानि सन्ति-

१. विभूतिः (स्त्री.)	२. भूतिः (स्त्री.)	
३. ऐश्वर्यम् (नपुं.) च तद्भेदास्तु अष्ट (८) सन्ति-		
१. अणिमा (पुं.)	२. महिमा (पुं.)	३. गरिमा (पुं.)
४. लघिमा (पुं.)	५. प्राप्तिः (स्त्री.)	६. प्राकाम्यम् (नपुं.)
७. ईशित्वम् (नपुं.)	८. वशित्वम् (नपुं.) च ।	

पार्वती-नामानि-

उमा कात्यायनी गौरी कालीहैमवतीश्वरी ।।३६ ।।

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ।।३७ ।।

आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा [१९]

कर्ममोटी तु चामुण्डा चर्ममुण्डा तु चर्चिका [२०]

अर्थात् पार्वत्याः सप्तदश (१७) नामानि सन्ति-

१. उमा	२. कात्यायनी
३. गौरी	४. काली
५. हैमवती	६. ईश्वरी
७. शिवा	८. भवानी
९. रुद्राणी	१०. शर्वाणी
११. सर्वमङ्गला	१२. अपर्णा
१३. पार्वती	१४. दुर्गा
१५. मृडानी	१६. चण्डिका
१७. अम्बिका (सर्वाणि स्त्रीलिङ्गे)	

पार्वत्याः चत्वारि नामानि इतोऽपि सन्ति-

१. आर्या	२. दाक्षायणी

३. गिरिजा	४. मेनकात्मजा(सर्वाणि स्त्रीलिङ्गे)
चामुण्डायाः द्वे नामनी स्तः-	
१. कर्ममोटी (स्त्री.)	२. चामुण्डा (स्त्री.) च।
चण्डिकाया द्वे नामनी स्तः-	
१. चर्ममुण्डा (स्त्री.)	२. चर्चिका (स्त्री.) च।

गणेश-नामानि-

विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपः ।

अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥३८॥

अर्थात् शिवपुत्रस्य गणेशस्य अष्ट (८) नामानि सन्ति-

१. विनायकः	२. विघ्नराजः
३. द्वैमातुरः	४. गणाधिपः
५. एकदन्तः	६. हेरम्बः
७. लम्बोदरः	८. गजाननः (सर्वाणि पुल्लिङ्गे)

कार्तिकेय-नामानि-

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ।

पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥३९॥

बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ।

षण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥४०॥

अर्थात् शिवपुत्रस्य कार्तिकेयस्य सप्तदश (१७) नामानि सन्ति-

१. कार्तिकेयः	२. महासेनः
३. शरजन्मा (शरजन्मन्)	४. षडाननः
५. पार्वतीनन्दनः	६. स्कन्दः
७. सेनानीः	८. अग्निभूः
९. गुहः	१०. बाहुलेयः
११. तारकाजित्	१२. विशाखः
१३. शिखिवाहनः	१४. षण्मातुरः
१५. शक्तिधरः	१६. कुमारः
१७. क्रौञ्चदारणः (सर्वाणि पुल्लिङ्गे)	

शिववाहनस्य 'नन्दी' इत्यस्य नामानि-

शृङ्गी भृङ्गी रिटिस्तुण्डी नन्दिको नन्दिकेश्वरः [२१]

अर्थात् शिववाहनभूतस्य नन्दीति-नाम्नो वृषभस्य षट् नामानि सन्ति-

१. शृङ्गी (शृङ्गिन्)	२. भृङ्गी (भृङ्गिन्)
३. रिटिः	४. तुण्डी (तुण्डिन्)
५. नन्दिकः	६. नन्दिकेश्वरः (सर्वाणि पुल्लिङ्गे)

इन्द्र-नामानि-

इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विडौजाः पाकशासनः ।
वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः ॥४१॥
जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।
सुत्रामा गोत्रभिद्वज्जी वासवो वृत्रहा वृषा ॥४२॥
वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ।
जम्भभेदी हरिहयः स्वाराणमुचिसूदनः ॥४३॥
सङ्क्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुषाराणमेघवाहनः ।
आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षाः.....

अर्थात् इन्द्रस्य चतुस्त्रिंशत् (३५) नामानि सन्ति-

१. इन्द्रः	२. मरुत्वान् (मरुत्वत्)
३. मघवा (मघवन्)	४. विडौजाः (विडौजस्)
५. पाकशासनः	६. वृद्धश्रवाः (वृद्धश्रवस्)
७. सुनासीरः	८. पुरुहूतः
९. पुरन्दरः	१०. जिष्णुः
११. लेखर्षभः	१२. शक्रः
१३. शतमन्युः	१४. दिवस्पतिः
१५. सुत्रामा (सुत्रामन्)	१६. गोत्रभिद्
१७. वज्जी (वज्रिन्)	१८. वासवः
१९. वृत्रहा (वृत्रहन्)	२०. वृषा
२१. वास्तोष्पतिः	२२. सुरपतिः
२३. बलारातिः	२४. शचीपतिः
२५. जम्भभेदी (जम्भभेदिन्)	२६. हरिहयः
२७. स्वाराट्	२८. मुचिसूदनः
२९. सङ्क्रन्दनः	३०. दुश्च्यवनः
३१. तुषाराट् (तुषासाह)	३२. मेघवाहनः
३३. आखण्डलः	३४. सहस्राक्षः
३५. ऋभुक्षाः (ऋभुक्षुन्) (सर्वाणि पुल्लिङ्गे)	

अभ्यास-प्रश्नाः

बहुविकल्पात्मकाः प्रश्नाः

- अमरकोशस्य रचयिता अस्ति -
(क) पाणिनिः (ख) अमरदत्तः
(ग) अमरसिंहः (घ) भानुजिदीक्षितः
- अमरकोशस्य अपरं नाम अस्ति -
(क) नामलिङ्गानुशासनम् (ख) शब्दसागरः

	(ग) अमरसिंहसंग्रहः	(घ) रामाश्रमी
३.	अमरकोशे काण्डानि सन्ति -	
	(क) पञ्च	(ख) सप्त
	(ग) चत्वारि	(घ) त्रीणि
४.	अमरकोशस्य प्रसिद्धा टीका अस्ति -	
	(क) रामाश्रमी (व्याख्यासुधा)	(ख) अमरवाणी
	(ग) कोशार्थप्रकाशिका	(घ) अमरटीका
५.	'आखण्डलः' इति नाम अस्ति -	
	(क) ब्रह्मणः	(ख) विष्णोः
	(ग) शिवस्य	(घ) इन्द्रस्य
६.	हेरम्बः अस्ति -	
	(क) हरिः	(ख) अम्बकासुरः
	(ग) गणेशः	(घ) कार्तिकेयः
७.	'उपेन्द्रः' अस्ति-	
	(क) विष्णुः	(ख) इन्द्रः
	(ग) नृपः	(घ) मन्त्री
८.	'पशुपतिः' अस्ति -	
	(क) पशुस्वामी	(ख) शिवः
	(ग) सिंहः	(घ) धनिकः

अतिलघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः

१. 'आत्मभूः' कः अस्ति?
२. 'हिरण्यगर्भः' कस्य नाम अस्ति?
३. 'विरिञ्चिः' कः उच्यते?
४. श्रीवत्सलाच्छ नः कः?
५. 'पुराणपुरुषः' कस्य नाम अस्ति?
६. पीताम्बरः कः?
७. कृष्णस्य पितुः नाम किम्?
८. रेवतीरमणः कः?
९. 'मुसली' इति कस्य नाम?
१०. 'हली' कः कथ्यते?
११. 'मीनकेतनः' इति कस्य नाम अस्ति?
१२. 'पद्मालया' का उच्यते?
१३. लक्ष्मीपतेः विष्णोः शङ्खस्य नाम किम्?
१४. विष्णोः चक्रस्य नाम किमस्ति?
१५. विष्णोः खड्गस्य नाम किम्?
१६. 'कौस्तुभः' इति कस्य नाम अस्ति?

१७. विष्णोः धनुषो नाम किम्?
१८. गदः कः अस्ति?
१९. विष्णोः मन्त्री कः?
२०. विष्णोः अश्वस्य नाम किम्?
२१. अष्टमूर्तिः कः?
२२. 'स्थाणुः' कस्य नाम अस्ति?
२३. शिवस्य जटाजूटस्य नाम किम्?
२४. शिवस्य धनुषः द्वे नामनी के?
२५. सिद्धयः कति सन्ति?
२६. 'अपर्णा' इति कस्याः नाम अस्ति?
२७. 'चर्चिका' का अस्ति?
२८. 'द्वैमातुरः' कः?
२९. 'स्कन्दः' कः?
३०. 'नन्दिकेश्वरः' कः अस्ति?
३१. 'सहस्राक्षः' इति कस्य नाम अस्ति?

लघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः

१. अमरकोशे कति काण्डानि सन्ति? नामानि लिखन्तु।
२. ब्रह्मणः कानिचन पञ्च नामानि लेखनीयानि।
३. विष्णोः कानिचन पञ्च नामानि लेख्यानि।
४. बलदेवस्य पञ्च नामानि लेखनीयानि।
५. शिवस्य कानिचन पञ्च नामानि लेखनीयानि।
६. अष्टानां सिद्धीनां नामानि लेखनीयानि।
७. चामुण्डायाः नामद्वयं लेखनीयम्।
८. गणेशस्य अष्ट नामानि लेखनीयानि।
९. कार्तिकेयस्य कानिचन सप्त नामानि लेखनीयानि।
१०. शिववाहनस्य नन्दिनः सर्वाणि नामानि लेख्यानि।
११. इन्द्रस्य कानिचन पञ्च नामानि लेखनीयानि।

निबन्धात्मकाः प्रश्नाः

१. ब्रह्मणः सर्वाणि नामानि लेखनीयानि।
२. भगवतः कृष्णस्य सर्वाणि नामानि लिखन्तु।
३. शिवस्य सर्वाणि नामानि लेखनीयानि।
४. कामदेवस्य नामानि लेखनीयानि।
५. लक्ष्याः नामानि लिखन्तु।
६. विष्णोः आयुधानाम् आभूषणानां च नामानि लिखन्तु।
७. पार्वत्याः नामानि लेखनीयानि।

८. गणेशस्य नामानि लेख्यानि ।
९. कार्तिकेयस्य सर्वाणि नामानि लिखन्तु ।
१०. इन्द्र-नामानि लेखनीयानि ।
११. देवानां सर्वाणि नामानि लेखनीयानि ।

बहुविकल्पात्मकप्रश्नानाम् उत्तरमाला

१. ग	२. क	३. घ	४. क	५. घ
६. ग	७. क	८. ख		